

Een reactie van De Moor en Van Zanden op het TSEG-artikel van Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt: 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de republiek'

In 2009 publiceerde TSEG het artikel 'Terugkeer van het Patriarchaat', over 'vrije vrouwen in de Republiek', van Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt.¹ Het artikel is erop gericht aan te tonen dat de vrijheden van vrouwen van de zestiende tot en met de achttiende eeuw aanzienlijk toenamen wat betreft hun juridische positie, hun positie op de huwelijksmarkt, de arbeidsmarkt en de financiële markt. De auteurs van dit artikel betogen dat wij er helemaal naast zaten toen we in ons boek *Vrouwen en de geboorte van het Kapitalisme* (Boom 2006)² beweerden dat de periode 1500-1800 gekenmerkt werd door een terugkeer van patriarchale verhoudingen. Bovendien was onze interpretatie 'nauwelijks onderbouwd [...] met empirisch bewijsmateriaal'. Daarentegen meenden de auteurs te kunnen aantonen dat 'de vrijheden en mogelijkheden van vrouwen in de Republiek juist aantoonbaar toenamen'.³

Het was een beetje een merkwaardig artikel, vonden we, dat zich op een manier tegen 'De Moor en Van Zanden' afzette waar we eigenlijk niet zoveel mee konden. Dat heeft vooral te maken met het feit dat Van der Heijden et al. een aantal zaken proberen te weerleggen die niet eens tot de kern van het geciteerde artikel behoren. Daarnaast hebben wij moeite met het ons verweeten gebrek aan empirische onderbouwing. Beide punten lichten we hierna uitvoerig toe.

---

1. Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 26-52.

2. Een Engelstalige versie werd later gepubliceerd als het artikel 'Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *Economic History Review* 2010.

3. *Ibidem*.

Misleidend?

Het is altijd een beetje een gemengde zegen om zoals in dit artikel als kop van Jut te functioneren. Het is een hele eer dat je serieus wordt genomen en uitvoerig geciteerd wordt, maar in dit geval gebeurt dit op een manier waarin we ons niet erg kunnen herkennen. Het kernprobleem is dat we gepresenteerd worden als auteurs van een boek waarin we betogen dat er na 1500 sprake zou zijn geweest van een 'terugkeer van het patriarchaat'. En daar gaat ons boek niet over. De referentie aan het patriarchaat is alleen maar een *after-thought* die in de conclusie even wordt vermeld. De auteurs geven herhaaldelijk de indruk dat onze studie handelt over de achteruitgang van de rechten en vrijheden van vrouwen in de periode 1500-1800, wat niet correct is. We vinden dat misleidend, want de lezer wordt niet geïnformeerd over het werkelijke onderwerp, met name het ontstaan van het Europese huwelijkspatroon in West-Europa in de late Middeleeuwen, en de 'bevrijding' van de vrouw die daarmee verband houdt. Het fundamentele belang van het boek, in het bijzonder de samenhang tussen de vrijere positie van de vrouw binnen het huishouden en op de arbeidsmarkt en het belang daarvan voor de economische ontwikkeling op de lange termijn, raakt daardoor helemaal ondergesneeuwd. De lezer zou wellicht de indruk kunnen krijgen dat Van der Heijden c.s. grondige kritiek op de fundamentele ideeën uit ons boek hebben geformuleerd. Dit is echter niet het geval, ze gaan alleen in op een voor ons betoog tamelijk marginale gedachte. Het gaat misschien te ver om dit misleidend te noemen, maar het is wel raar zo vaak geciteerd te worden (geen enkele andere auteur krijgt zoveel aandacht), terwijl het eigenlijk de kern van ons verhaal niet raakt. Dat wij dit deel over het patriarchaat echter wel in het boek opgenomen hebben, heeft alles te maken met onze wens om het debat over de rol van vrouwen in de maatschappij en economie op een juiste manier te willen voeren. Tot op heden wordt onvoldoende aandacht besteed aan de dynamieken die daaraan ten grondslag liggen. In de meeste studies naar vrouwenarbeid wordt een vrijwel voortdurend opgaande trend gesuggereerd, terwijl de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt volgens ons samenhangt met vele andere factoren en net op dat vlak verandert er heel wat in de zestiende eeuw: vanuit religieuze hoek wordt de bewegingsvrijheid van vrouwen beperkt, economisch is er een terugval die het eerst en in het bijzonder de vrouwelijke loonarbeiders en gildeleden (zie verder) treft. De zestiende eeuw betekende in deze zin een terugval voor de positie van vrouwen in vergelijking met hun laatmiddeleeuwse situatie. Indien Van der Heijden et al. in de periode daarna een verbetering in de situatie zien, dan zou het correcter zijn deze te relateren aan de lange voorafgaande periode, waarop in ons werk de nadruk ligt.

Empirische onderbouwing

Het is eveneens vreemd om het verwijt te krijgen dat we onze ideeën niet empirisch onderbouwd hebben. We hebben in de afgelopen jaren vele papers en artikelen geschreven over diverse aspecten van het European Marriage Pattern (EMP) en van de sterke positie van vrouwen in de laatmiddeleeuwse samenleving, waarin een hele reeks elementen (vorming van menselijk kapitaal, deelname aan de kapitaalmarkt, deelname aan de arbeidsmarkt, et cetera) van onze hypothese empirisch getoetst en onderbouwd worden. Van der Heijden c.s. negeren deze artikelen echter geheel – ondanks het feit dat deze al als papers in circulatie en/of gepubliceerd waren op het moment van publicatie van hun artikel.

Voor de volledigheid zetten we onze onderzoeksresultaten nog even op een rijtje.

In een aantal artikelen over leeftijdstapelen en menselijk kapitaal die inmiddels in verschillende tijdschriften werden gepubliceerd (en daarvoor uitvoerig gepresenteerd in de Lage Landen), betogen we op basis van een zeer uitgebreide en deels op nieuw archiefonderzoek gebaseerde dataset dat de mannen en vrouwen in de Lage Landen reeds in een zeer vroeg stadium een hoge mate van gecijferdheid kenden, en – wat bijzonder is – dat vrouwen even goed en vaak zelfs beter presteerden dan mannen.⁴ Gezien de aperte behoefte die vaak in genderliteratuur tot uiting komt om de kwaliteiten van vrouwen in de loop van de geschiedenis te benadrukken, zou men in het artikel van Van der Heijden et al. dit opmerkelijke resultaat toch wat meer aandacht mogen geven. Tevens zou men dan ook opgemerkt hebben dat de ontwikkeling van het menselijk kapitaal in de achttiende eeuw in sommige regio's stabiliseerde, of zelfs achteruitging. In de Lage Landen had de ontwikkeling van vaardigheden als schrijven en lezen al eerder een hoge vlucht genomen, vooral dan in de kustgebieden, terwijl die in de rest van Europa pas in de achttiende eeuw echt op gang kwam. De stagnatie en in sommige gebieden – ook in Engeland – zelfs achteruitgang is een bekend fenomeen, eerder onder meer beschreven door Algoet en Vandenbroeke, Ruwet en Wellemans⁵ en recent

---

4. Zie hiervoor de publicaties: T. de Moor en J.L. van Zanden, “‘Every woman counts’. A gender-analysis of numeracy in the Low Countries during the Early modern period”, *Journal of Interdisciplinary History* 41 (2010) 179-208; T. de Moor en J.L. van Zanden, ‘Van fouten kan je leren. Een kritische benadering van de mogelijkheden van “leeftijdstapelen” voor sociaal-economisch onderzoek naar gecijferdheid in het pre-industriële Vlaanderen en Nederland’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 55-86. Van meer recente datum zijn: J. Zuiderduijn en T. de Moor, “‘Tel uit je winst’. Markteconomie en gecijferdheid in de late Middeleeuwen’, *Madoc* 24 (2010) 130-139.

5. C. Algoet en C. Vandenbroeke, ‘Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in Zuidelijk Vlaanderen (einde 18e eeuw-ca. 1870)’, *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring*

ook weer onderbouwd – voor Engeland – met nieuwe analysemethodes door Nina Boberg-Fazlic and Jacob Weisdorf.⁶ De geschetste evoluties speelden zich af bij zowel mannen als vrouwen, met vaak een verrassend – of toch niet? – opvallend sterke rol voor vrouwen. Zij doen het, althans wat onze resultaten inzake gecijferdheid betreft, vaak beter dan mannen.

Parallel aan ons werk over gecijferdheid publiceerden we een aantal papers over de kapitaalmarkt en de toegang daartoe voor vrouwen (en mannen), welke publicaties opnieuw genegeerd zijn door de auteurs.⁷ Wat de drie auteurs schrijven over kapitaalmarkten is een goed voorbeeld van hoe het mis kan gaan wanneer de lange termijn uit het oog wordt verloren: op basis van onderzoek van Danielle van den Heuvel stellen de auteurs dat vrouwen in de achttiende eeuw 12 tot 25 procent van de transacties voor hun rekening namen (48). Dat wordt gepresenteerd als een grote vooruitgang, maar als ze kennis hadden genomen van het door ons uitgevoerde onderzoek met betrekking tot de vijftiende en zestiende eeuw, hadden ze kunnen weten dat dit niveau in die laatste periode hoger lag. Een minutieuze reconstructie van kapitaalmarkten in Edam en de Zeevang betreffende de periode 1460-1565 toont aan dat de positie van vrouwen op de kapitaalmarkt zeer vergelijkbaar was met die van mannen in termen van zowel kapitaalbezit als investeringsstrategieën. Vrouwen vertoonden een even risicovol gedrag bij het maken van investeringsbeslissingen en hadden helemaal geen expliciete voorkeur voor meer conservatieve investeringen zoals lijfrenten.⁸ Kortom: de door de auteurs gepresenteerde gegevens voor de achttiende eeuw zijn helemaal niet zo indrukwekkend.

⁶ 'De Gaverstreke', v (1977) 142-178; J. Ruwet en Y. Wellemans, *L'analphabetisme en Belgique (XVIII-XIXe siècles)*. *Travaux d'étudiants* (Leuven/Leiden 1978). Vergelijk ook met W.B. Stephens, 'Literacy in England, Scotland and Wales, 1500-1900', *History of Education Quarterly* 30 (1990) 545-575.

⁷ Nina Boberg-Fazlic and Jacob Weisdorf, 'Human capital formation from occupations: England 1550-1850'. Working paper gepresenteerd tijdens de conferentie 'Quantifying knowledge: human capital measurement, ca. 1700-2010', Utrecht, 9-10 december 2011.

⁸ Het gaat hier onder andere over: T. de Moor, J. Zuijderduijn en J.L. van Zanden, 'Micro-credit in late medieval Waterland. Households and the efficiency of capital markets in Edam en De Zeevang, 1462-1563', in: S. Cavaciocchi (ed.), *La famiglia nell'economia europea. Sec. XIII-XVIII/The economic role of the Family from the 13th to the 18th centuries* (Florence 2009) 613-668 (tevens gepresenteerd tijdens de Prato-conferentie, april 2008). Twee artikelen waren reeds geruime tijd in papervorm verschenen: C.J. Zuijderduijn en T. de Moor, 'Spending, saving or investing? Risk management in sixteenth-century Dutch households', *Economic History Review* (early online 2011); C.J. Zuijderduijn, J.L. van Zanden en T. de Moor, "'Small is beautiful". On the efficiency of credit markets in late medieval Holland', *European Review for Economic History* (2011).

⁸ De Moor, Zuijderduijn en Van Zanden, 'Micro-credit', *passim*.

Een derde kernpunt in het betoog betreft de arbeidsmarktpositie van vrouwen. Om te beginnen verwijzen we naar recent onderzoek waarin dit voor Engeland in detail bestudeerd wordt.⁹ Daarin wordt aangetoond dat het relatieve loon van ongeschoolde vrouwelijke arbeiders in de late Middeleeuwen op 75 tot 100 procent van het peil van dat van ongeschoolde mannen lag. Maar vanaf de zestiende eeuw gaat dit dalen, en rond 1800 verdienen ongeschoolde vrouwen nog slechts zo'n 40 tot 50 procent van het loon van mannen (en dit daalt dan in de eerste helft van de negentiende eeuw nog verder). Deze sterke relatieve daling van het vrouwenloon doet zich in gematigder vorm in Nederland vermoedelijk ook voor – daar daalt deze ratio van circa 80 tot 100 procent voor 1550 tot ongeveer 60 procent aan het begin van de negentiende eeuw. Niettemin is een dergelijke daling ook in Nederland onmiskenbaar – zelfs ondanks de grote vraag naar arbeid tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Voor Engeland is ook wel duidelijk welke factoren de daling van het vrouwenloon verklaren: de arbeidsschaarste van de vijftiende eeuw slaat om in een arbeidssurplus, en daar hebben vrouwen veel meer last van dan mannen. Zoals wij in ons boek op verschillende wijzen aantonen, zijn vrouwen steeds degenen die het eerst aan de deur gezet worden wanneer het slechter gaat met de economie. Veranderingen in de structuur van de landbouw, vooral het verdwijnen van kleine bedrijven, speelden ook een rol van betekenis. De participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt kwam daardoor onder grote druk te staan – vooral het aantal vrouwen dat in de landbouw actief was, is blijkens de beschikbare gegevens eerder gekrompen dan gestegen.

Dat vrouwenarbeid onder druk kwam te staan blijkt ook uit de literatuur over de participatie van vrouwen in gilden. Er is de laatste jaren veel onderzoek op dit terrein gedaan, maar dit wordt merkwaardig genoeg door Van der Heijden et al. in hun overzichtsartikel geheel over het hoofd gezien. Bibi Panhuysen heeft bijvoorbeeld in haar studie over kleermakers en naaisters in de Republiek gewezen op het verlies aan corporatieve status van naaisters – in een flink aantal Nederlandse (en buitenlandse) steden werden gedurende de zestiende eeuw vrouwen uit de gilden geweerd (Haarlem begon vrouwen vanaf 1524 te elimineren, Utrecht volgde dit voorbeeld in 1525, en daarna volgden meer steden). Het belang hiervan moet niet overdreven worden, maar toch concludeerde Panhuysen dat het feit dat vrouwen in de loop van de zestiende eeuw de toegang tot kleermakersgilden is ontzegd 'niet zonder betekenis' was.¹⁰ Dit is een internationale beweging geweest, zoals ook Merry Wiesner

---

9. J.L. van Zanden, 'The Malthusian intermezzo: Women's wages and human capital formation between the late Middle Ages and the demographic transition of the 19th century' *The History of the Family*, 16:4 (2011) 331-342.

10. Bibi Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000) 206-207.

aantoont in haar studie die wijst op een gerelateerde evolutie, maar dan enkel voor Duitsland, van toenemende *masculinity* en *male bonding* ten nadele van de werkgelegenheid van vrouwen.¹¹ Ook in andere typen gilden kwam dit voor. Het Amsterdamse Sint-Pietersgilde bepaalde in 1502 dat men voortaan gehuwde en ongehuwde vrouwen zou weren. In 1530 volgden de bakkers dit voorbeeld.¹² Uitsluiting van het gilde betekende niet dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen navenant afnam, maar het tastte natuurlijk wel hun status en mogelijk ook hun inkomen aan, en staat daarmee op gespannen voet met het optimisme van Van der Heijden et al.¹³

Hoe verhoudt dit alles zich tot de stelling van de drie auteurs dat de arbeidsmarktpositie van vrouwen tijdens de vroegmoderne periode vooruitging? Ze stellen dat de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt in de zeventiende eeuw ‘hoogstwaarschijnlijk’ niet aan belang inboette maar zelfs ‘waarschijnlijk’ sterk toenam.¹⁴ Het artikel zelf bevat geen data of schattingen die deze stelling onderbouwen. Ter adstructie wordt verwezen naar het ongepubliceerde paper van Van Nederveen Meerkerk, ‘Counting women in. Female labour market participation in the Dutch textile industry, c. 1600-1800’, dat overigens grotendeels de textielindustrie betreft, en waarvan de resultaten in het paper zelf als ‘very preliminary’ worden aangemerkt. Verder wordt in het bewuste paper terecht opgemerkt dat er geen studies gemaakt zijn van arbeidsparticipatie van vrouwen in de landbouw, wat verreweg de belangrijkste sector van de economie was (en waar in Engeland de belangrijkste daling van de vrouwenarbeid plaatsvond). Ook dat beperkt natuurlijk enorm de waarde van schattingen die daarin gepresenteerd worden. Van Nederveen Meerkerk is bovendien zo voorzichtig om geen harde conclusies te trekken over toe- of afname van arbeidsmarktparticipatie. Kijkt men iets nauwkeuriger naar dit paper, dan blijkt dat de enige bron die informatie geeft over de situatie in de periode voorafgaande aan de zeventiende eeuw, de bekende

11. Zie hiervoor Merry Wiesner, “Wandervogels and women”: journeymen’s concepts of masculinity in early modern Germany’, *Journal of Social History* 24 (1991) 767-782; idem, ‘Guilds, male bonding and women’s work in early modern Germany’, *Gender and History* 1 (1989) 125-137.

12. Piet Lourens en Jan Lucassen, ‘Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad: aanzetten voor een analyse van Amsterdam rond 1700’, *Neha Jaarboek* 61 (1998) 121-162, aldaar 150.

13. Misschien speelt ook een rol dat Van der Heijden et al. zich alleen richten op de Republiek en daardoor ontwikkelingen die zich in de zestiende eeuw afspeelden over het hoofd zien.

14. Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, ‘Terugkeer’, 44. Twee pagina’s verder (46) zijn ze overigens plots veel zekerder van hun zaak: ‘deelname van vrouwen aan het arbeidsproces nam in Noordwest-Europa niet alleen aantoonbaar toe [...]’ wordt dan gesteld, maar onduidelijk is waar ze dat op baseren.

Leidse ‘volkstelling’ van 1581 is. Voor de rest betreffen de bronnen de periode na 1650 en zelfs vooral na 1700. Het lijkt vrijwel onmogelijk om op basis daarvan ferme uitspraken te doen. Misschien is de enige generalisatie waarvoor het paper zich leent de stelling dat in steden en regio’s met textiel veel meer vrouwen een beroep laten registreren dan in steden zonder textiel. En aangezien de textielsector op de lange termijn – tussen 1500 (toen Nederland een belangrijk exporteur van lakens en linnen was) en 1800 (toen er sprake was van grote importen) – gekrompen lijkt te zijn, zou dit wel eens slecht nieuws voor de vrouwenarbeid geweest kunnen zijn.

We zijn het niet op alle punten oneens met de inhoud van het artikel over de terugkeer van het patriarchaat. Soms is het ook een kwestie van subjectieve appreciatie. De auteurs vinden het bijvoorbeeld een positieve ontwikkeling dat jonge meisjes door de veranderingen na Reformatie en Contrareformatie beter en meer beschermd worden door hun ouders.¹⁵ Dat is een respectabel standpunt, maar het gaat natuurlijk voorbij aan de essentie van de discussie dat in de Middeleeuwen de macht van de ouders ingeperkt was, en dat er na 1500 een omgekeerde beweging op gang kwam, zoals we ook hiervoor al uitgelegd hebben. Dát werd door de auteurs bestreden – en als ze feitelijk constateren dat dit wel het geval is geweest, doet het er eigenlijk niet zoveel toe of ze dat verstandig vinden of niet (patriarchen zullen het altijd verstandig vinden dat ze hun kinderen tegen van alles en nog wat kunnen beschermen).

Tot slot: aan ons werk ligt de visie ten grondslag dat vrouwen – en dan zowel hun positie binnen het huishouden als op de arbeidsmarkt – van essentieel belang zijn voor voortgaande economische ontwikkeling. We hebben daar een aantal argumenten voor aangedragen, al is bijkomend onderzoek altijd wenselijk. Ook een instituut als de Wereldbank, dat het hele *World Development Report* van 2012 aan dit thema wijdde, geeft het advies dat ‘substantially reducing gender inequalities and eliminating harmful traditional practices will increase economic growth’.¹⁶ De echte uitdaging waar we voor staan is het toetsen en verder ontwikkelen van deze ideeën – daarin convergeren wij met de drie ‘vrije vrouwen’ die zo scherp met ons van mening wensen te verschillen. Wat we gemeen hebben is een zoektocht naar de positie van vrouwen in het huishouden en op de arbeidsmarkt, wat meer is dan alleen het willen aantonen (om wat voor reden dan ook) dat vrouwen vroeger ook actief waren. Door deze vragen te verbinden met een expliciet theoretisch perspectief, ont-

---

15. Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, ‘Terugkeer’, 32.

16. The World Bank, *World Development Report 2012. Gender equality and development* (Washington DC 2011). Voor meer achtergrond, zie <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/EXTWDR2012/0,,contentMDK:22850821~menuPK:7778084~pagePK:64167689~piPK:64167673~theSitePK:7778063,00.html>.

leend aan de sociale wetenschappen, kan nog veel gewonnen worden. Een voorbeeld: recent toetsten wij – samen met Sarah Carmichael – de bruikbaarheid van de Girlpower Index voor het meten van de positie van vrouwen aan vergelijkbare indices die door internationale instanties vandaag de dag gehanteerd worden om de positie van vrouwen wereldwijd te analyseren (bijvoorbeeld de Gender Inequality Index).¹⁷ Het ziet er naar uit dat de Girlpower Index een sterke index is voor het meten van de vrouwelijke machtspositie binnen een maatschappij, die ook kan worden toegepast op de periode waarin de betreffende *TSEG*-auteurs zich gespecialiseerd hebben. Wie de handschoen past, trekke hem aan...

---

17. Zie hiervoor S. Carmichael, T. de Moor en J.L. van Zanden, “‘When the heart is baked, don’t try to knead it’; Huwelijksleeftijd en leeftijdsverschil tussen partners als maatstaf van “agency” van vrouwen’, in: Theo Engelen, Onno Boonstra en Angélique Janssens (eds.), *Levenslopen in transformatie; liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Amsterdam 2011) 208-221; S. Carmichael, T. de Moor en J.L. van Zanden, ‘Introduction’ *The History of the Family* 16 (special issue marriage patterns, household formation and economic development 2011) 309-311. Zie verder ook: Sarah Carmichael, ‘Marriage and power: age at first marriage and spousal age gap in lesser developed countries’, *The History of the Family* 16 (2011) 416-436.

Replik van de auteurs op de reactie van De Moor en Van Zanden

In 2009 publiceerden wij in *TSEG* het artikel ‘Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek’.¹ In dit artikel gaan wij in op een langlopend historiografisch debat over de sociaal-economische en juridische positie van vrouwen in de pre-industriële periode. Kern van dit debat vormt de vraag: ging de positie van vrouwen er tussen circa 1500 en 1800 op achteruit doordat patriarchale verhoudingen sterker werden, of was er juist sprake van vooruitgang?²

Een belangrijke factor in dit debat is het protestantisme dat volgens sommige historici zou hebben geleid tot versterking van het patriarchaat en daarmee een slechtere positie van vrouwen, terwijl anderen juist vooruitgang bespeuren. De aanleiding van het artikel vormde de combinatie van ons bronnenmateriaal dat we de afgelopen jaren hadden verzameld in afzonderlijke en soms gezamenlijke onderzoeken. Op basis van ons uitgebreide empirische onderzoek konden we goed meten in hoeverre de positie van vrouwen veranderde tussen circa 1500 en 1800 op verschillende terreinen: rond het huwelijk ten aanzien van ouders en echtgenoten, in het erfrecht en bij de overdracht van bezit, en ten slotte op de arbeidsmarkt en de financiële markt. Het viel ons op dat we op geen van deze terreinen een achteruitgang konden constateren vanaf de zestiende eeuw, maar dat er in sommige opzichten sprake was van verbetering. Tot onze verbazing leidt dit artikel drie jaar na verschijning nog tot een reactie van Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden. Op uitnodiging van de redactie van *TSEG* willen wij kort reageren op hun kritiek.

De Moor en Van Zanden verwijten ons dat wij betogen dat zij er helemaal naast zaten in hun boek over vrouwen uit 2006 en hun artikel in het *Economic History Review* in 2010.² Wij zouden hebben getracht hun werk te weerleggen en hen te gebruiken als ‘kop van Jut’. Het zal duidelijk zijn dat wij niet reageerden op het artikel uit 2010, simpelweg omdat ons artikel in 2009 verscheen. Evenmin was ons artikel een reactie op de kern van

---

1. Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, ‘Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 26-52.

2. T. de Moor en J.L. van Zanden, ‘Girlpower. The European Marriage Pattern (EMP) and labour markets in the north sea region in the late medieval and early modern period’, *Economic History Review* 63:1 (2010) 1-33.

hun boek uit 2006.³ Aangezien zij in hoofdstuk 5, getiteld ‘Terugkeer van de patriarchie’, betogen dat de positie van vrouwen vanaf de zestiende eeuw mede door protestantse idealen achteruitging, hebben wij hun werk uiteraard zowel in de tekst als in de noten aangehaald. Wij hebben nergens gesteld ‘dat zij er helemaal naast zaten’ noch staat hun werk centraal in ons betoog of wordt het ‘uitvoerig geciteerd’. Het wordt gewoon aangehaald binnen het kader van het historische debat, net als dat van vele andere auteurs. Daarbij merkten we op dat hun hoofdstuk over de terugkeer van het patriarchaat niet is onderbouwd met empirisch bewijsmateriaal. Dat klopt, want zij dragen geen nieuw onderzoeksmateriaal aan en de door hen aangehaalde literatuur is grotendeels sterk gedateerd.

De Moor en Van Zanden brengen naar voren dat zij verschillende ongepubliceerde papers en gepubliceerde artikelen schreven die om bijstelling vragen van ons positieve beeld van de positie van vrouwen in de Republiek in de loop van de vroegmoderne periode.⁴ Zij stellen dat wij dit empirische materiaal volledig hebben genegeerd. Wij vinden het prachtig dat nieuw empirisch onderzoek voorhanden is dat ons een duidelijker beeld kan verschaffen van de bewegingsvrijheid van vrouwen in relatie tot die van mannen tijdens de vroegmoderne periode. In een volgende publicatie zullen wij hiervan dankbaar gebruikmaken. Dat neemt niet weg dat ons moeilijk kan worden verweten dat wij geen gebruik hebben gemaakt van werk dat niet was gepubliceerd toen ons artikel bij *TSEG* verscheen. De door hen aangehaalde artikelen betreffen ongepubliceerde papers of artikelen die in 2010-2011 verschenen, ruim na ons artikel.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op De Moor en Van Zanden inhoudelijke kritiek op ons artikel, want dat zou naar ons idee veel beter passen in een volledig onderzoeksartikel. We vinden het jammer dat zij niet de gelegenheid te baat hebben genomen deel te nemen aan het debat over de terugkeer van het patriarchaat met een onderzoeksartikel dat onze visie weerlegt. Desondanks willen wij hier kort ingaan op enkele punten die zij in hun kritiek noemen.

Het belangrijkste punt lijkt ons de periodisering. De Moor en Van Zanden vinden dat we de periode van de Middeleeuwen ter vergelijking had-

3. T. de Moor en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006).

4. T. de Moor, J. Zuijderduijn en J.L. van Zanden, ‘Micro-credit in late medieval Waterland. Households and the efficiency of capital markets in Edam en De Zeevang, 1462-1563’, in: S. Cavaciocchi (ed.), *La famiglia nell’economia europea. Secc. XIII-XVIII / The economic role of the Family from the 13th to the 18th centuries* (Florence 2009) 613-668. C.J. Zuijderduijn en T. de Moor, ‘Spending, saving or investing? Risk management in sixteenth-century Dutch households’, *Economic History Review* (early online 2011); C.J. Zuijderduijn, J.L. van Zanden en T. de Moor, ‘“Small is beautiful”. On the efficiency of credit markets in late medieval Holland’, *European Review for Economic History* (2011).

den moeten opnemen, omdat ons 'positieve' verhaal daarmee zou worden gerelativeerd. Ons uitgangspunt was inderdaad de periode tussen circa 1500 en 1800. De focus lag bij de discussie of de positie van vrouwen vanaf de zestiende eeuw achteruitging. De keuze voor deze periodisering hebben we bewust gemaakt, omdat wij wilden meten of de positie van vrouwen in Holland sinds de Reformatie achteruitging. De laatste decennia van de zestiende eeuw waarin een deel van Europa protestants werd, vormen immers het centrale keerpunt in het debat. Bovendien hebben wij geschikt bronnenmateriaal voor precies deze periode, waardoor wij ons standpunt goed empirisch konden onderbouwen. Uit onze vergelijking blijkt dat ondanks de invoering van de ouderlijke toestemming voor het huwelijk en het protestantse gezinsideaal vrouwen in de praktijk niet minder bewegingsvrijheid kregen, maar dat hun positie in sommige opzichten sterker werd. Ook bij de overdracht van bezit tussen generaties en tussen man en vrouw werden patriarchale verhoudingen niet sterker. Integendeel, de positie van vrouwen in het erfrecht was opmerkelijk sterk in de vroegmoderne periode. Verder kende de in theorie beperkte juridische positie van vrouwen in de praktijk een aantal belangrijke uitzonderingen. Ten slotte nam de arbeidsparticipatie van vrouwen aantoonbaar toe en was er sprake van een relatieve toename van de activiteit van vrouwen op de financiële markt.

Het valt te betwijfelen of wij minder optimistisch waren geweest als we het recent verschenen materiaal van De Moor en Van Zanden in onze analyse hadden kunnen betrekken. Zij stellen dat de druk op de arbeidsmarkt ertoe leidde dat de lonen van vrouwen daalden, terwijl wij de nadruk leggen op de stijgende arbeidsparticipatie en mogelijkheden in nieuwe sectoren. Dat laatste hebben we ook aangetoond in ons artikel, maar De Moor en Van Zanden laten in hun reactie geen bewijzen zien van een sterke daling van vrouwenlonen in de Republiek in de zeventiende eeuw. Ze verwijzen naar bronnen over Engeland. Voor Nederland verwijzen ze naar gegevens uit de negentiende eeuw. Het is soms ook een kwestie van invalshoek. Wij zijn inderdaad optimistisch omdat het vertrekpunt was dat de positie van vrouwen op allerlei gebieden achteruitging in de zestiende eeuw. Dat is immers de stelling die door verschillende historici wordt verdedigd. Wij waren verbaasd en verrast om in onze gegevens geen achteruitgang te zien. Als je een eerdere periode als uitgangspunt neemt, waarin de positie van vrouwen waarschijnlijk beter was, dan zijn onze bevindingen wellicht minder opmerkelijk, maar dat is een verschil in nuance, geen fundamenteel verschil van mening.

Hetzelfde lijkt op te gaan voor de invoering van de ouderlijke toestemming (voor huwelijken van minderjarigen) in de zestiende eeuw. Volgens ons had deze invoering geen negatieve gevolgen voor de positie van jonge vrouwen. De Moor en Van Zanden stellen dat wij voorbijgaan aan de essentie van de discussie, namelijk dat in de Middeleeuwen de macht van ouders ingeperkt was, en dat na 1500 een omgekeerde beweging op gang kwam. Naar ons

idee is de discussie een andere, namelijk in hoeverre beïnvloedde de juridische macht van ouders de vrijheid van kinderen/jongeren in de praktijk. Wij wilden laten zien dat de veronderstelling van veel historici dat de protestantse ideologie in de praktijk werd doorgevoerd, niet klopt. Ideologieën kunnen in de praktijk onbedoelde uitkomsten hebben, zoals in dit geval uit ons artikel blijkt.

Kortom, de tegenstellingen zijn niet zo scherp zijn als De Moor en Van Zanden in hun reactie voorstellen en er is al helemaal geen aanleiding om te denken dat wij het gemunt hebben op bepaalde auteurs. Wij zijn het inderdaad niet met De Moor en Van Zanden eens dat er sprake was van een ‘terugkeer van het patriarchaat’ vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, maar dat past wat ons betreft in het historische debat waarin meningen te weerleggen zijn met empirisch bewijs in nieuwe artikelen. We kijken uit naar een onderzoeksartikel waarin zij op basis van de door hen getoetste *Girlpower Index* laten zien dat wij het bij het verkeerde eind hebben als het gaat om de machtspositie van vrouwen binnen de vroegmoderne samenleving.